

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ БИР ӨҢЧӨЙ БАГЫНЫҢКЫ КОШМО СҮЙЛӨМДӨР

Макалада “Манас” эпосундагы бир өңчөй багыныңкы кошмо сүйлөмдөрдүн баш сүйлөм менен байланышуу жолдору жана алардын берген маанилери жөнүндө сөз болот.

«Манас» - биринчи кезекте, кыргыз сөзүнүн кудуретинен жаралган поэзиянын океаны. Ошондуктан аны тилдик планда изилдөөгө бөтөнчө көңүл бурулууга тийиш. Эпостун тили лексикалык планда белгилүү деңгээлде иликтөөгө алынганы менен, синтаксистик багытта сөз козголо элек. Ошондуктан биз «Манас» эпосундагы көп багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөргө басым жасамакчыбыз.

Көп багыныңкы сүйлөмдөрдүн туюндурган мааниси, алардын бири-бири жана баш сүйлөм менен байланышуу жолдору, ошондой эле баш сүйлөмгө карата маанилик катыштары ар түрдүү болот. Мына ушул өзгөчөлүгүнө карай алар бир өңчөй багыныңкылуу жана ар түрдүү багыныңкылуу кошмо сүйлөм болуп бөлүнөт.

Бир өңчөй багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөр бирдей маанини билдирет, баяндоочтору да бирдей формада уюшулат, багыныңкы сүйлөмдөрдүн ар бири баш сүйлөм менен түздөн-түз байланышып, андагы айтылган ойду түрдүү жагынан (мезгили, сыпаты, орду ж.б.) аныктап, бир гана суроого жооп берет. Мындай структурадагы көп багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөр, т.а., бир өңчөй багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөр жазма жана оозеки адабий тилибизде өтө активдүү колдонулат. «Манас» эпосунда баяндоочу –ып формасындагы чакчылдан уюшулган бир өңчөй багыныңкылар кездешет. М.:

Босогоңду кыйратып,
 Боордон бээң туйлатып,
 Боз уланың ыйлатып,
 Керегеңди кыйратып,
 Кериден байтал туйлатып,
 Келин-кызың ыйлатып,
 Там-коргонуң талкалап,
 Кум-коргонуң куйкалап,
 Тап кушундай мырзанды
 Таманга басып жүн кылып
 Тал чыбыктай кыздарың
 Даңкайган кара күң кылып
 Билген ишин кылат де,
 Биринди койбой кырат де.

Бул бир өңчөй багыныңкылуу кошмо сүйлөмдөгү он багыныңкы сүйлөм маанилик жактан биригип, баш сүйлөм менен –ып формасындагы чакчылдар аркылуу байланышты. Ошону менен бирге эпостогу Бокмурун апасынан калган байлыкка эсирген, алды-артын байкабаган көпкөлөң байбача катары сүрөттөлгөнү көрүнүп турат.

Ал эми: Кылымдын Кошой балбаны

Агала сакал сеңселип,

Ак буурадай теңселип,

Аста басып барганы, - деген ыр саптарындагы сыпат багыныңкы сүйлөмдөр маани жагынан бирдикте туруп, баш сүйлөм менен –ып формасындагы

чакчыл аркылуу байланышып, эпостогу акылман карылардын бири Кошой баатырдын образына жандуу элес киргизип турат.

Айрым учурларда бир өңчөй сыпат багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочтору бирдей эмес, ар түрдүү формада айтылат. Бирок ага карабастан, бир өңчөй сыпат багыныңкы сүйлөмдөр мааниси боюнча баш сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин кантип, кандай мүнөздө аткарылгандыгын билдирет.

М.: Жоргонун белин аша албай,
Боздоп ыйлап, баса албай,
Күйүттүн белин аша албай,
Күрмөлүп ыйлап баса албай,
Балтырдан кара кан кетип,
Каныкейден ал кетип,

Жөө чыкты жолго Каныкей, - деген ыр саптарында бир өңчөй сыпат багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочу ар түрдүү формадагы чакчылдардан уюшулгандыгына карабастан, «Кантип?» деген бир гана суроого жооп берип, баш сүйлөм билдирген кыймыл-аракеттин кандай абалда, кандай мүнөздө болгондугун санап көрсөтүп турат. Бул – «Каныкейдин арманы» - классикалык элдик күү болуп саналат. Эпостун обону, күүнүн чертилердеги баяндамасы муңайыңкы жүрүштөгү албан кайрыктарда түрлөнө кайталанып, күүнү уккан адамдын көз алдына Семетейди ала качып кетип бараткан Каныкейдин кайгылуу элеси тартылат.

Манастын жогунан пайдаланып элди оңду-солду бийлеп келген Абыке, Көбөштөр Семетейдин тынчтык, ынтымак менен бийликти алышына каршы туруп, анын ордосуна кол салган учуру эпосто:

Берен энең Каныкей
Алмамбеттин Сырбараң
Ала качып колуна
Оңго ооп бир атып,
Он эчесин сулатып,
Солго ооп бир атып,
Солтондорун сулатып,
Катындыгын билгизбей,
Абыке, Көбөш иттерди
Ал ордого киргизбей,
Эпсиз эрдик кылды эми, - деп сүрөттөлөт.

Мында да бир өңчөй сыпат багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочу баш сүйлөм менен –ып, –бай формасындагы чакчылдар менен байланышты. Ал эми бир өңчөй багыныңкы сүйлөмдөр аркылуу Каныкейдин бүткүл турпаты бардык жагынан каармандык аракеттердин каныктырылгандыгы ачык сезилип турат.

Эпосто баяндоочу –ган+да формасында турган мезгил багыныңкы сүйлөмдөр да бир өңчөй түрүндө көп кездешери байкалат.

М.: Добулбас үнүн укканда,
Баатыр Манас баш болуп,
Кырк чоро тегиз чыкканда,
Жакын барган адамдын

Чыга жаздайт далдалы, - деп Манастын эшигинин алдында кырк балбан сакчысы менен кошо дайым даяр тургандыгы баяндоочу –ган+да формасындагы багыныңкы сүйлөмдөр аркылуу сүрөттөлдү.

Багыныңкы сүйлөмдөр бир нече сап болуп кабатталып келгенде, сөз болуп жаткан объектинин сапаты улам терең ачылып, конкреттештириле берери төмөнкү

ыр саптарынан даана байкалат:

Беризаада Акбермет
Алты кандын кенжеси.
Ак жибектен чатыры
Аялдыгы болбосо,
Ургаачынын батыры
Он бир жашка келгенде,
Атасы султан өлүптүр.
Он үч жашка келгенде,
Жаа тартып ойноп жүрүптүр.
Он төрт жашка келгенде,
Ай-ааламдын баарысын
Акыл менен билиптир.
Он беш жашка келгенде,
Бериге султан кан болуп
Атасынын алтын так
Ошондо Бермет миниптир.

Мында баяндоочу –ган+да формасындагы багыныңкы сүйлөмдөр бир нече кабатталган саптарды түзүп, эпоско жагымдуу ыргак берип гана тим болбостон, мазмунунун динамикалуулугун да арттырып турат. Ошону менен бирге Акберметтин сулуулугуна акылы, кереметтүүлүгү төп келген, кайраттуу, чечкиндүү, эр жүрөк баатырдыгы даңазаланат.

Тилдик бирдиктердин ыр саптарынын башында толук кайталанышы эпостогу берилүүчү ойду күчөтүп, белгилүү бир маанилүү бөлүккө окурмандын көңүлүн бургузат. Ушул касиет аркылуу өтө күчтүү эмоционалдык-экспрессивдүү боектуулукка ээ болуп турат.

Жыйынтыктап айтканда, эпосто багыныңкы сүйлөмдүн кандай түрү болсо да, көпчүлүгү бир өңчөй формада айтыла берет, бирок багыныңкы сүйлөмдүн тигил же бул түрүнүн бири-бири менен тизмектеле айтылыш мүмкүнчүлүгү бирдей эмес деген бүтүмгө келүүгө болот. Сыпат, мезгил багыныңкы сүйлөмдөр башка түрлөрүнө караганда бир өңчөй түрүндө көбүрөөк колдонулары байкалат. Ошону менен бирге алар образ жаратууда, эпостун көркөмдүгүн арттырууда, окуяларды элестүү сүрөттөөдө кеңири колдонулуп, маанилүү роль ойнойт.

Адабияттар:

1. «Манас» энциклопедиясы. I, II том. - Б., 1995.
2. Мамытбеков З. «Манас» эпосунда кыргыздын турмушу менен күрөшүнүн чагылдырылышы. - Б., 1993.
3. Орозбаков С. Манас. 2-китеп. - Ф., 1980.